

Література

1. Домрачева І. Р., Аксьонова І. О. Основи мовленнєвої діяльності: навчальний посібник. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. 101 с.
2. Дуднік В. В. Інтернет-комунікація у мультимовному середовищі (культур-філософське дослідження). Київ, 2021. 97 с.
3. Швелідзе Л. Д. Мовні засоби реалізації комунікативних стратегій у дискурсі соціальних мереж (на матеріалі української й англійської мов): дис. ... канд. філол. наук. Вінниця, 2021. 240 с.

Анатолій Загнітко
(м. Вінниця)

ПАРАДИГМАЛЬНИЙ ПРОСТІР ПАСИВНОГО ДІЄПРИКМЕТНИКА: КАТЕГОРІЙНИЙ І МІЖКАТЕГОРІЙНИЙ СТАТУС

Кваліфікація дієприкметника в частиномовній системі має тривалу традицію з обґрунтуванням його розгляду як окремої частини мови (Діонісій Фракійський, Лаврентій Зизаній, Мелетій Смотрицький, Іван Ужевич та ін.) або як граматичної категорії, що активно співвідноситься з дієсловом і прикметником, тому термінологійно окреслювана як віддієслівний прикметник, гібридний дієслово-прикметник і т. ін. Найбільш усталеним є трактування дієприкметника як атрибутивної форми дієслова. Дискусійність підходів до покваліфікування дієприкметника тонко зауважила Галина Гнатюк, наголошуючи, що «...мабуть, немає іншого класу слів, за винятком займенника й числівника, який би зазнав таких різних кваліфікацій, оцінок <...>, як дієприкметник» [8, с. 12]. Різні покваліфікування дієприкметника, очевидно, мотивовані тим, що він однаково співвідносний і з дієсловом, і прикметником, через що одні дослідники надають перевагу першій кореляції (Henry Sweet, наприклад, об'єднував дієприкметники та ад'єктивні займенники), кваліфікуючи їх як віддієслівні прикметники, гібридні дієслова-прикметники, інші ж – за пріоритет ставлять збереження в ньому дієслівної семантики. Хоча саме подібний підхід вимагає істотного обґрунтування, оскільки таку семантику зберігає і віддієслівний іменник. Навіть кваліфікація дієприкметника в межах дієслова постійно мотивує необхідність наголошення на його особливій атрибутивній функції. Віднесення дієприкметника чи до прикметникового частиномовного статусу, чи до дієслівного завжди залишатиме місце для заперечення та віднайдення тих чинників, що умотивували б таку кваліфікацію. Якщо

дієприкметник розглядають у межах дієслова, то його прикметникові ознаки вважають неістотними й такими, що не впливають на категорійну дієслівність. У разі потрактування дієприкметника в системі категорійно-прикметникових форм на периферії перебувають усі властиві йому дієслівні ознаки. Усе заявлене зумовлює актуальність дослідження.

Метою аналізу постає з'ясування статусу дієприкметника в частиномовній системі зі встановленням функційного навантаження притаманних йому дієслівних і прикметникових властивостей.

Завдання дослідження умотивовані поставленою метою та передбачають: 1) простеження еволюції поглядів науковців на статус дієприкметника в частиномовній системі; 2) встановлення співвідносності і/чи неспіввідносності ад'єктивних і вербумних ознак у дієприкметникових утворень; 3) покваліфікування дієприкметникових форм за їх категорійністю.

Чи не вперше термін *причастіє* (гр. *μετοίή* – «участь, причетність, спільність») використаний у списку трактату «О осмихъ частехъ слова» (початок XVI ст.), де описані його дієслівні ознаки часу, виду, стану та іменні – відмінковості, роду, числа. У граматиці Мелетія Смотрицького *причастіє* розглядалося як окрема частина мови, подібно кваліфікував його й Іван Ужевич. Творцями ж сучасного функційно навантаженого терміна 'дієприкметник' вважають Степана Смаль-Стоцького й Теодора Гартнера [34, с. 74]. У цьому термінологічному вияві 'дієприкметник' застосовують і Микола Грунський спільно з Григорієм Сабалдиром [15, с. 34], Петро Залозний [16, с. 32], Василь Сімович [28, с. 200], Петро Шерстюк [32, с. 41–44]. Паралельними ж можна вважати *причасник*, *приложник*, *дієприложник* [26, с. 49; 9, с. 42; 30, с. 16–17, 126–127, 153 та ін.]. За спостереженнями І. Ярошевич, Євген Тимченко використовував окремі авторські терміни для потрактування дієприкметника, до яких можна віднести: *часівниковий прикметник* (дієслово ж – часослов), *прилог глаголский*, *приложник глагольний* [34], не менш важливим є також використання термінологічної одиниці 'дієслівні прикметники' Петро Горецьким та Іваном Шалею [10, с. 131], а Олена Курило вживала термінну словосполуку *причасники-прикметники* [23, с. 80–83], паралельно ж використовувала терміноодиницю 'прикметники дієслівного походження' [22, с. 18]. Нормативного характеру саме терміну 'дієприкметник' надав, за твердженням І. Ярошевич, «Український правопис» 1933 року [34, с. 74], оскільки згодом академічні граматики (автор розділу Василь Ільїн; 1951 [19]), адресовані середній та вищій школі підручники, навчальні посібники, почали уже використовувати

вати термін ‘дієприкметник’ із наголошенням в окремих випадках як особливої ‘перехідної форми між *між* дієсловом і прикметником’ або ж пропонували її кваліфікувати як ‘особливу дієслівно-іменну форму’ ([18, с. 331–333], що знову ж таки наголошує саме її гібридність. Дещо несподіваним і цілком оригінальним постав погляд Іллі Кучеренка на дієприкметник, який скваліфікований як ‘віддієслівне ад’єктивне слово’ чи ‘віддієслівний відносний прикметник’ [24, с. 441–446]. Такий погляд мотивований ознаковістю як загальною характеристикою цієї множини слів. Останнє дало змогу Галині Гнатюк скваліфікувати дієприкметникові форми як ‘самостійну міжчастиномовну категорію з ознаками дієслова й прикметника’ [8, с. 228].

Істотне розширення теоретичних основ тлумачення дієприкметника на функційно-семантичних засадах запропонував Іван Вихованець, який трактує його як ‘синтаксичний і морфологічний ад’єктив’ із запереченням вияву в ньому дієслівної категорійності, зокрема категорій часу й способу, що підтверджує його недієслівність [5, с. 176–180]. Згодом такий підхід набув свого розвитку й дієприкметник скваліфікований як такий, котрому властиве «семантичне і граматичне роздвоєння», через що окремі з них усталені в лінійно-приіменниковій позиції – це ‘віддієслівні прикметники’ (подібні похідні є регулярними в англійській мовній традиції: *interested* (зацікавлений), *interesting* (цікавий), *confused* (спантеличений), *confusing* (заплутаний), *tired* (втомлений), *tiring* (виснажливий (той що втомлює)), *frightened* (наляканий) і под.), інші ж постають у регулярній позиції присудка в сполученні з морфемами-зв’язками, тому є дієслівними утвореннями [6, с. 146]. Цей погляд дослідник поглибив у «Граматичі сучасної української літературної мови», наголошуючи, що «Синтетичні дієприкметникові форми входять до класу прикметників, бо для них типова присубстантивна позиція» [7, с. 486]: *Агатіяр увесь знітився і якимось навіть помиршавів. Його вмить **постаріле** та **змарніле** лице виражало приреченість* (Авраменко 2014, с. 45); *Стіна дощу впала на землю, грізно зашуміли, заклекотіли піністі потоки, змиваючи з горбів у долини **дозрілі** гарбузи, соковиті помідори, валяючи додола важкі голови соняхів* (Бердник 1990, с. 124). Попри регулярну приіменникову позицію такого зразка, дієприкметникові утворення зберігають особливості твірного дієслова, передбачаючи залежні компоненти для умотивування досягнутого результату: «*Чи одразу ж упізнає мене?*» – *подумала Галина й підійшла ближче*

до дзеркала, пильно вдивляючись у своє змарніле, **стомлене** (→ чим? унаслідок чого?) дорогою обличчя (Антоненко-Давидович 2014).

Аналітичні ж дієприкметникові утворення постають у силовому полі дієслова через те, що «виконують типову для нього формально-синтаксичну функцію присудка, у яку їх переводять форми дієслівної власне-зв'язки *бути* або дієслівних напівзв'язок *стати, робитися / зробитися, здаватися / здатися, лишатися / лишитися, залишатися / залишитися, зоставатися / зостатися* (виділення автора – А. З.) та ін., які, з одного боку, нейтралізують морфологічні прикметникові категорії роду, числа та відмінка, а з іншого – стають виразними виразниками власне-дієслівних категорій часу, способу і транспонованої від займенникових іменників категорії особи, тобто формують три особово-часових і дві особово-способових форми» [7, с. 486], пор.: *Місто захоплене; Місто було захоплене; Місто стане захопленим; Було б місто захопленим*. Якщо уважно проаналізувати фактичний матеріал, то легко помітити, що в реченні «*На подзьобаному дощем піску залишилися відбитки його босих ніг* (А. Шиян)» [7, с. 486] зберігається дієслівне керування валентнозумовленим інструментальним компонентом *дощем*. Висвітлюючи особливості функційного статусу дієприкметникових форм та їх категорійності, І. Вихованець залишає їх аналіз у межах дієслова, хоча перша група повністю схарактеризована як частина прикметникової частиномовної множини.

Узагальнюючи увесь спектр підходів на дієприкметник з опертям на їх динаміку, їх внутрішню дискусійність щодо покваліфікування дієприкметниковості як такої, потрібно наголосити, що в класичній граматичній моделі зазвичай до дієслівних ознак дієприкметника зараховують видову, темпоральну, способову, особову та станову семантику в істотно трансформованому вияві, а з-поміж прикметникових – такими постають морфолого-значеннєві характеристики роду, числа, відмінка, через що вирізняють активні й пасивні дієприкметники з диференціюванням у них вираження ознак минулого і/або теперішнього часу, де відображення останнього є досить проблемним і теоретично не з'ясованим, хоча у прескриптивному висвітленні усе начебто набуває викінченості, пор., наприклад, функціонування активних дієприкметників минулого часу: *дозрілий* (← дозріти), *засохлий* (← засохнути), *зблідлий* (← збліднути), *опалий* (← опастися), *пожовтілий* (← пожовтіти), *притихлий* (← притихнути) (*Він мовби грав у свою гру з нею, і, дивлячись на зблідле обличчя чоловіка, графиня раптом це зрозуміла* (Лис 2012, с. 45); *Таумі хапає конверта. Дістає пожовтілий*

аркуш паперу (Лис 2012, с. 61), кваліфікація яких не викликає заперечення в теоретичних і прескриптивних підходах, хоча по-різному потрактовується частиномовний статус та особливості нейтралізування, розмивання усіх дієслівних ознак. Натомість їх темпоральна опозиція – дієприкметники теперішнього часу зі словотвірними і/чи формотвірними суфіксами *-ачий (-ячий), учий (-ючий) (відступаючий* (СУМ 11_{/1}, 645 – дієприкметник; СУМ 20_{/3}, 18 – прикметник (через модель: ‘Який ...’), *відпочиваючий* (СУМ 11_{/1}, 622 – дієприкметник; СУМ 20_{/2}, 723 – прикметник (через модель: ‘рідко. Який ...’), *наступаючий* (СУМ 11_{/5}, 207 – дієприкметник; СУМ 20_{/10}, 10 – прикметник (через модель: ‘розм. Який ...’), *плаваючий* (СУМ 11_{/6}, 555 – дієприкметник; СУМ 20_{/13}, 232 – прикметник (через модель: ‘Який ...’) та ін.) зазнали істотного прескриптивного переосмислення, хоча його теоретичні основи перебувають на певному ступені узагальнення. Значна частина лінгвістів (Олена Курило, Борис Антоненко-Давидович, Юрій Шевельов, Олександр Пономарів, Святослав Караванський та ін.) у своїх дослідженнях наголошують на певних ознаках таких похідних віддієслівних утворень, які невластиві українській мові. До останніх, поза всяким сумнівом, можна віднести їх нерегулярність: **котячий* (← *котити*), **сидячий* (← *сидіти*). Якщо простежити їх тлумачення в лексикографічних виданнях у проміжку, наприклад, пів століття, то такі похідні утворення потрактовують або як дієприкметникові, або як прикметникові утворення, супроводжуючи їх або ремаркою *розм.*, або *рідко*. У такий спосіб істотно розширюється множина прикметників зі семантикою процесу. Цікавими є міркування одного з дописувачів у соціальній мережі щодо таких утворень: «Мені здається, це неправильно – ускладнювати мову. Особливо “за допомогою інших хитрощів”. Якщо ми утворюємо дієприслівники на *-ачи, -ючи*, то чому такий спосіб не може бути можливим в утворенні дієприкметників? Тоді правило було б універсальним. Водночас, воно могло би бути варіативним – таким, що дозволяло б утворювати дієприкметники за допомогою прикметників, іменників і, навіть, “інших хитрощів”» [20].

Інколи наголошують на тому, що в українській мові стилістично нормативними є дієприкметники «на *-учий (-ючий), ачий (-ячий)*, що перетворилися вже на якісні прикметники, тобто виражають постійну ознаку предмета, причому здебільшого в інтенсивному вияві. Це – *співучий* (співучий народ), *живучий* (живуча істота), *родючий* (родючий ґрунт), *палючий* (палюче сонце), *кусючий* (кусюча муха), *лежачий* (лежачий

камінь), **ходячий** (ходячий анекдот), **зрячий** (зряча людина), **терплячий** (терплячий чоловік) та ін.» (Азарова 2025). Не вдаючись у стилістичні унормування, оскільки таке завдання не є пріоритетним у дослідженні, можна констатувати істотну асиметрію в активних дієприкметників: з одного боку, повна відсутність дієприкметникових форм зі значенням теперішнього часу та регулярність таких утворень зі значенням минулого часу, оскільки навіть наявні та функційно простежувані форми на зразок *завмираючий, загниваючий, сидячий, лежачий* все більшою мірою зараховують до похідних ад'єктивної семантики. Такий підхід є цілком мотивований, якщо мати підґрунтям, основним компонентом аспектуальної семантики композиційність, що поширена на усі, без винятку, дієслівні лексеми. Композиційність охоплює у своєму вияві власне-дію, процес, стан та ін., передбачаючи обов'язкових учасників, обставини та простір реалізації. Похідні утворення на кшталт *завмираючий, загниваючий, сидячий, лежати* не містять у своїй семантичній структурі композиційності, їхній вияв є присубстантивний, до того ж лінійно усталений, що й свідчить про їх прикметниковий статус.

Література

1. Авраменко О., Авраменко В. Жменя вічності. Київ, 2014. URL: <https://kom-pas.co.ua/fantastika/page-14-14574-zhmenja-vichnosti-oleg-yevgenovich-avramenko.html>
2. Азарова Л. Говоримо українською. *Імпульс*. 2021. URL: <https://surl.li/orzuuk>
3. Антоненко-Давидович Б. Завищені оцінки. *Дніпро*. 1971. № 9. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=4080>
4. Бердник О. Лабіринт Мінотавра. На вогні святому спалимо розлуку. Хто зважиться – вогняним наречеться. Київ: Київ: Веселка, 1990. 407 с.
5. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988. 256 с.
6. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови. Київ: Пульсари, 2004. 400 с.
7. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
8. Гнатюк Г. М. Дієприкметник в сучасній українській літературній мові. Київ: Наукова думка, 1982. 248 с.
9. Голоскевич Г. Український словничок з короткими правилами правопису. Київ, 1918. 190 с. URL: <https://pmu.in.ua/wp-content/uploads/2022/01/Г.-Голоскевич.-Український-правописний-словник.pdf>
10. Горещкий П., Шаля І. Українська мова. Практично-теоретичний курс. Київ: Книгоспілка, 1929. 336 с.
11. Грамматика доброглаголивого еллино-словенского языка [Адельфотес]. Львів: Друкарня Львівського братства, 1591. 182 арк.

12. «Граматіка словенска» Л. Зизанія. Вільно, 1596. У кн.: *Зизаній Л. Граматика словенська: підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука*. Київ: Наук. думка, 1980. 190 с.
13. «Граматіки славенскія правильное сунтагма» М. Смотрицького. Єв'є, 1619. У кн.: *Смотрицький М. Граматика: підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука*. Київ: Наук. думка, 1979. 502 с. URL: <http://litopys.org.ua/smotrgram/sm.htm>
14. Граматыка словенская» І. Ужевича. Париж, 1643 (паризький рукопис); 1645 (арраський рукопис). У кн.: *Граматика слов'янська І. Ужевича: підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький*. Київ: Наук. думка, 1970. 459 с. URL: <http://litopys.org.ua/nimchuk/nim15.htm>
15. Грунський М., Сабалдир Г. Українська мова: морфологія, фонетика, синтаксис, фразеологічний словник. Київ: Час, 1926. 268 с.
16. Залозний П. Коротка граматика української мови. Ч. І. Полтава, 1906. 63 с.
17. Івах О. Ключ до мови. Коротка граматика української мови. Вінніпег, 1943. 68 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/movoznavstvo/ivah-o-klyuch-do-movy-korotka-gramatyka-ukrayinskoyi-movy/>
18. Івченко М. П. Сучасна українська літературна мова. Київ: Вид. Київ. ун-ту, 1965. 493 с.
19. Ільїн В. С. Морфологія. *Курс сучасної української літературної мови*. Київ: Радянська школа, 1951. Т. 1. 519 с.
20. Калиновський І. «Мені здається, це неправильно...»: коментар. У кн.: *Клименко Н. Дієприкметники із закінченнями -ачий, -ячий, -учий, -ючий*. URL: <https://ukr-mova.in.ua/blog/dieprukmetniku-iz-zakinchennyamu-achuj,-yachuj,-uchuj,-yuchuj-vzhuvatu-chu-ni>
21. Коцовський В., Огоновський І. Методична граматика руської мови. Вид. 2-ге. Львів, 1904. 98 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/movoznavstvo/4088-kotsovskiy-v-ogonovskiy-i-metodichna-gramatika-ukrayinskoyi-movi/>
22. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. 3-тє вид. Київ: Вид. Соломії Павличко «Основи», 2004. 303 с.
23. Курило О. Початкова граматика української мови. Кілька уваг про її автора та дещо інше / підгот. до друку, вст. стаття і прим. Д. Бучка. Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. 184 с.
24. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. Вид. 2-ге, уточ. й доп. Вінниця: Поділля-2000, 2003. 463 с.
25. Лис В. Іван і Чорна Пантера. Харків, 2012. 318 с.
26. Нечуй-Левицький І. С. Граматика українського языка. Ч. 1–2. Київ: Друк. І. І. Чоколова, 1914. 94 с.
27. Панькевич І. Граматика руського языка. Мукачево. 1922; 2-ге вид. 1929. 114 с.
28. Сімович В. Практична граматика української мови. Раштат: Видання Товариства «Український Рух», 1918. 242 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/movoznavstvo/simovych-v-praktychna-gramatyka-ukrayinskoyi-movy/>
29. Смаль-Стоцький С., Гартнер Т. Руска граматыка. Львів, 1893. 180 с.; 2-ге вид. Відень, 1913; 3-тє вид. Львів–Відень, 1914. 200 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/movoznavstvo/1102-smal-stotskiy-s-gartner-f-gramatika-ruskoyi-movi/>
30. Тимченко Є. Українська граматика. Київ: Друкарня Університету св. Володимира Акц. Т-ва друк. і вид. діла Н. Т. Корчак-Новицького, Меринговська вул., д. 6., 1917. 168 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tymchenko_Yevhen/Ukrainska_hramatyka/
31. Український правопис. Харків: Радянська школа, 1933. 66 с.

32. Шерстюк Г. П. Коротка граматика для школи. Полтава, 1907. 54 с. URL: <https://dnrb.gov.ua/ua/informatsiyno-bibliohrafichni-resursy/vydatni-pedahohy/sherstyuk-h-p/povnotekstovi-dokumenty/>

33. Ярошевич І. Дієприкметник і дієприслівник в українській мові: поняттєво-термінологічний аспект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2010. № 676. С. 86–89.

34. Ярошевич І. А. Терміни на позначення дієслова, його форм і категорій в українській мові. *Наукові записки. Філологічні науки*. 2006. Т. 60. С. 72–77.

Людмила Коваль
(м. Вінниця)

ЕМПАТІЙНИЙ КОМУНІКАТИВНИЙ АКТ: МОРАЛЬНИЙ ВИБІР ЧИ СВДОМА МАНПУЛЯЦІЯ

1. Одним із основних чинників, що визначають ефективність будь-якої діяльності, є характер комунікації між її учасниками. Очевидно, що в умовах сучасного життєвого ритму та пов'язаних із ним психоемоційною виснаженістю, перманентною тривожністю, нервовістю кожна людина, незалежно від того, про яке спілкування йдеться, – офіційне чи приватне, – потребує ставлення до себе насамперед через фокус розуміння, поваги, уваги, співчуття. Сприймання людини в такому аспекті забезпечує **емпатійний підхід** до неї та до її психоемоційного стану.

2. Хоч поняття «**емпатія**» до наукового обігу було введено доволі пізно⁴, однак учення про нього має відголоски ще в давньогрецькій філософії, де його розглядали в кореляції з поняттям «симпатія». Незважаючи на те, що обидва поняття вказують на можливість зрозуміти почуття співрозмовника, «вияв емпатії й симпатії не є однаковим: *емпатуючи*, людина ставить себе на місце комуніканта, змінює свій внутрішній стан і демонструє готовність відповідати за нього; *симпатизуючи*, вона не виявляє цієї готовності, а лише виказує позитивне ставлення, співчуття, почуття прихильності та доброзичливості» [2, с. 7].

3. Сутність поняття «емпатія» більш глибоко розкривається у зв'язку з поняттями «співпереживання» та «співчуття». *Співпереживання* – це переживання індивідом тих самих почуттів, які відчуває інший, але зі спрямуванням цього переживання на себе. *Співчуття* – доброзичливе, прихильне ставлення до кого-небудь, підтримка, схвалення. На думку деяких до-

⁴ Поняття «емпатії» було використано в 1909 році психологом Е. Тітченером на позначення «розглядання ситуації з погляду співрозмовника, емоційного співчуття, розуміння, сприйняття актуального емоційного стану співрозмовника [5, с. 47].